

УДК 347.42+34.03

ДЕЯКІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПЛИХ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗЛОЧИНОМ

Черевко С.П., суддя
Малинівський районний суд м. Одеси

Стаття присвячена дослідженню форми захисту з погляду цивільного законодавства й форми захисту як елемента позову у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином), а також вивченню питань, що виникають під час здійснення учасниками цивільного процесу дій, які пов'язані з реалізацією свого права на захист у цивільному процесі з розгляду справ зазначеної категорії. На підставі аналізу норм чинного цивільного та цивільного процесуального законодавства сформульовано загальні висновки щодо положень цивільного процесу в частині практики розгляду позовів про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином).

Ключові слова: цивільний процес, відшкодування шкоди, злочин, позов, форма захисту.

Статья посвящена исследованию формы защиты с точки зрения гражданского законодательства и формы защиты как элемента иска в делах о возмещении вреда, причиненного уголовным правонарушением (преступлением), а также изучению вопросов, что возникают во время осуществления участниками гражданского процесса действий, которые связаны с реализацией своего права на защиту в гражданском процессе по рассмотрению дел указанной категории. На основании анализа норм действующего гражданского и гражданского процессуального законодательства сформулированы общие выводы относительно положений гражданского процесса в части практики рассмотрения исков о возмещении вреда, причиненного уголовным правонарушением (преступлением).

Ключевые слова: гражданский процесс, возмещение вреда, преступление, иск, форма защиты.

Cherevko S.P. SOME PROCEDURE FEATURES OF PROTECTION OF RIGHTS OF VICTIMS IN CASES OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY CRIME

The scientific article deals with investigation of forms of protection in terms of civil law and forms of protection as the action element in cases of compensation for damage caused by a criminal offense (crime), as well as the study of questions that arise during the realization of actions by subjects of civil law procedure which are connected with the realization of their right to protection in civil proceedings in cases of this type. Based on the analysis of existing norms of civil and civil procedural law general conclusions are formulated regarding the provisions of the civil process in the practice of the claims for compensation for damage caused by a criminal offense (crime).

Key words: civil procedure, compensation for damage, crime, claim form of protection.

Постановка проблеми. Захист прав, свобод і законних інтересів учасників цивільних правовідносин гарантується державою на рівні Конституції України [1], отримує своє галузеве закріплення в цивільному та цивільному процесуальному законодавстві, а також законодавстві, що регулює організацію й діяльність судових органів в Україні. Одним із негативних явищ, із яким доводиться зустрічатися в сучасному суспільстві, є факти кримінальних правопорушень (злочинів), учинення яких завдає матеріальної та моральної шкоди учасникам суспільних правовідносин. Незважаючи на те що держава бере на себе обов'язок кримінального переслідування правопорушника, відновлення прав, майнового стану й навіть здоров'я найчастіше стає проблемами самого потерпілого. Захист порушених немайнових і майнових прав та інтересів у таких випадках здійснюється через правоохоронні органи й суди в межах кримінальних і цивільних процедур.

Якщо з вибором форми захисту своїх прав та інтересів питань у потерпілого майже не виникає, то обрання правильного способу захисту й професійне «орієнтування» в особливостях цивільного процесу, узгодження своїх вимог із дотриманням вимог процесуальної форми та врахування напружовань судової практики є необхідними елементами, що дають змогу ефективно добитися відшкодування шкоди, завданої злочином.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі питання відшкодування шкоди, завданої злочином, а також позову в цивільному процесі були предметом дослідження багатьох учених-юрис-

тів, зокрема науковців у галузі цивільного права: М.М. Агаркова, Д.В. Бобрової, В.П. Грибанова, Н.С. Малєїна, О.А. Красавчикова, Є.О. Харитонова, Б.Б. Черепакіна та інших. Окремі питання позову в цивільному процесі досліджувалися вченими-процесуалістами, такими як С.В. Васильєв, Ю.С. Червоний, М.Й. Штефан та інші. Між тим, різноманітність кримінальних правопорушень і їхніх наслідків, а також соціальна важливість питань відшкодування шкоди, завданої злочином, об'єктивно зумовлюють необхідність дослідження всіх аспектів цієї проблеми, зокрема особливостей вибору цивільно-правових способів захисту.

Метою статті є аналіз положень цивільного та цивільного процесуального законодавства в частині обрання способів захисту у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином), та їх реалізації в межах цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України в ст. 3 гарантує кожній особі право в порядку, установленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [2].

Цивільне законодавство, зокрема ст. 16 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України [3], передбачає, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу, і визначає способи захисту цивільних прав та інтересів. Ст. 16 ЦК України встановлено, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути такі: 1) визнання права; 2) визнання правочину

недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Крім того, цією самою статтею передбачено, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

У процесуальній літературі вирізняють кілька елементів позову, а саме: двохелементну структуру – предмет і зміст, трьохелементну структуру – предмет, підстава, зміст [4, с. 323; 5, с. 219]. Стосовно визначення сутності змісту позову в процесуальній літературі є відносна узгодженість. Змістом позову є звернена до суду вимога позивача про здійснення судом певних дій із зазначенням способу судового захисту [4, с. 324]. Змістом позову є вказана позивачем форма судового захисту [5, с. 221]. Зміст позову – це частина позову, яка відображає звернену до суду вимогу про здійснення певних дій, пов'язаних із застосуванням конкретних способів захисту порушеного, оспореного чи невизнаного права [6, с. 133].

Отже, зміст позову – це обрання заінтересованою особою способу судового захисту, а фактично це обрання тих способів, що передбачені ст. 16 ЦК України. З першого погляду у справах про відшкодування шкоди, завданої злочинцем, питань із обранням способу захисту не виникає, оскільки п. п. 8, 9 ч. 1 ст. 16 ЦК України прямо передбачено такі способи захисту, як відшкодування збитків, та інші способи відшкодування майнової шкоди й відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Але різноманітність життєвих ситуацій зумовлює необхідність розширеного підходу до питання про вибір способу захисту цивільного права та інтересу.

Цивільне законодавство не містить визначення поняття способів захисту цивільних прав та інтересів. За їх призначенням вони можуть уважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. Питання захисту судом цивільних прав та інтересів залишається вкрай актуальним, оскільки відсутність належного правового врегулювання й суперечність окремих положень чинного законодавства породжують багато проблем під час застосування передбачених указаними нормами способів захисту, що в більшості випадків позбавляє їх ефективності й істотно ускладнює здійснення судом захисту порушених цивільних прав та інтересів учасників спірних правовідносин [7].

Згідно з правовою позицією, висловленою Верховним Судом України в Постанові від 12 червня 2013 р. в справі №6-32цс13, законодавчі обмеження матеріально-правових способів захисту цивільного права чи інтересу підлягають застосуванню з дотриманням положень ст. ст. 55, 124 Конституції України і ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), відповідно до яких кожна

особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом. Оскільки положення Конституції України та Конвенції мають вищу юридичну силу (ст. ст. 8, 9 Конституції України), а обмеження матеріального права суперечать цим положенням, порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту й у спосіб, не передбачений законом, зокрема ст. 16 ЦК України, але який є ефективним засобом захисту, тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим порушенням [8].

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення. З цією метою суд повинен з'ясувати характер спірних правовідносин сторін (предмет і підставу позову), характер порушеного права позивача й можливість його захисту в обраний ним спосіб. Згадані вище способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватись до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав. Разом із тим зазначений перелік способів захисту цивільних прав чи інтересів не є вичерпним [7].

У контексті обраного нами для дослідження аспекту проблеми, якщо мова йде про відшкодування шкоди (у тому числі й у справах про відшкодування шкоди, завданої злочинцем), значний інтерес викликає положення ч. 4 ст. 22 ЦК України. Зокрема, на вимогу особи, якій завдано шкоду, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована й в інший спосіб, зокрема шкода, завдана майну, може відшкодовуватись в натурі (передання речі того самого роду й тієї самої якості, пошкодження пошкодженої речі тощо).

Верховний Суд України визначив, що в цьому контексті потрібно мати на увазі, що стягнення збитків можливе в разі наявності договірних відносин і неналежного виконання договірних зобов'язань. У свою чергу, відшкодування шкоди є належним способом захисту в разі здійснення позадоговірного цивільного правопорушення. Зазначена норма кореспондує з нормою ст. 1192 ЦК України, де зазначено, що з урахуванням обставин справи суд за вибором потерпілого може зобов'язати особу, яка завдала шкоди майну, відшкодувати її в натурі (передати річ того самого роду й такої самої якості, пошкодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати завдані збитки в повному обсязі.

Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі.

Якщо розглядати наслідки кримінальних правопорушень (злочинів), що посягають на майнову сферу потерпілого та не пов'язані із заподіянням шкоди його здоров'ю або життю, то питання про обрання альтернативного способу відшкодування завданої шкоди набуває значної актуальності. Проте в судовій практиці випадки задоволення вимог потерпілого таким «нетрадиційним» способом майже відсутні, що пов'язано з низкою проблем, включаючи нерозуміння позивачем своїх прав і можливостей обрання способів захисту свого порушеного права, негнучкість мислення суддів у частині задоволення таких вимог, труднощі примусового виконання

рішення суду в таких випадках тощо. Останнє, як правило, знаходить своє відображення в наполяганні суддів в уточненні позовних вимог, що відбувається в попередньому судовому засіданні. Згідно зі ст. 130 ЦПК України, якщо спір не вирішено шляхом мирової угоди, не передано на розгляд третейського суду, позивач не відмовився від позову або відповідач не визнав позову, то суд під час попереднього судового засідання уточнює позовні вимоги, устанавлює суб'єктний склад і проводить інші необхідні дії. Відповідно до ст. 156 ЦК України, після закінчення підготовки справи до судового розгляду суддя постановляє ухвалу, де зазначає, які підготовчі дії ним проведені, і встановлює дату розгляду справи. У цій ухвалі й відображається результат проведених дій щодо підготовки справи, які, у свою чергу, повинні визначитися після проведення попереднього судового засідання. Між тим, вивчення судової практики свідчить, що в більшості випадків указані ухвали мають формальний характер, іноді навіть ухвалюються без видалення до нарадчої кімнати. Так нівелюється значення стадії процесу, яка створює необхідні умови для правильного і своєчасного вирішення справи, ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення, на що звертав увагу Верховний Суд України в Постанові «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 № 5 [9].

Водночас невиконання позивачем роз'яснень суду щодо уточнення формулювання позовних вимог може призвести до відмови в задоволенні позову.

Якщо ж розглянути процесуальну ситуацію щодо укладення сторонами мирової угоди, умовами якої може бути передання іншої речі того самого роду й тієї самої якості, то формально суд повинен перевірити, відповідно до ч. 5 ст. 175 ЦПК України, мирову угоду на предмет законності й не порушення прав, свобод і законних інтересів інших осіб. І якщо немає норми спеціального закону про можливість передання такої речі потерпілому, то суд може відмовити в визнанні такої мирової угоди. Водночас у матеріально-правовому сенсі передання такої речі можна розглядати як відступне. Згідно зі ст. 600 ЦК України, зобов'язання припиняється за згодою сторін унаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються сторонами. Отже, можна розглядати норму про відступне як спеціальну, яка передбачає можливість передання речі такого самого роду й тієї самої якості. І будь-яких перешкод для таких дій закон, на нашу думку, не містить. Окремо варто підкреслити, що іноді передання відступного та укладення мирової угоди є найбільш ефективним способом компенсації завданої злочином шкоди, аніж судова процедура та майже безперспективна процедура примусового виконання рішення суду, що особливо відчувається, коли особа, котра вчинила кримінальне правопорушення, ухиляється від добровільного його виконання.

Дослідження дає змогу сформулювати такі висновки. Обрання способу захисту у справах про відшкодування шкоди, завданої злочином,

має ґрунтуватися на положеннях ст. 16 ЦК України з урахуванням положень п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України та правової позиції Верховного Суду України у справі № 6-32цс13, якими передбачено, що порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту й у спосіб, не передбачений законом, зокрема ст. 16 ЦК України, але який є ефективним засобом захисту, тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим порушенням. Потрібно змінити підхід, що склався в сучасній судовій практиці щодо примушення осіб, які звертаються до суду, до уточнення позовних вимог, змісту позову згідно з ч. 1 ст. 16 ЦК України, якщо останні посилаються на п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Головною ідеєю, яку доцільно запровадити в такому сенсі у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, треба сформулювати так, що з урахуванням специфіки завданої шкоди спосіб її компенсації повинен визначити сам потерпілий, а тому якщо останній погоджується на відшкодування шкоди шляхом передання речі аналогічної якості, то варто підтримувати таку позицію й оформлювати це у вигляді відступного в мировій угоді. В зв'язку з цим ми ще раз підкреслюємо необхідність проведення попереднього судового засідання у справах про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (злочином), з метою не тільки з'ясування необхідності застосування саме такого способу захисту, що не передбачений ст. 16 ЦК України, а й з метою вирішення інших питань, що передбачені ст. 130 ЦПК України, зокрема щодо можливості укладення мирової угоди тощо.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням процедури розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої злочином, а також інші проблеми, пов'язані з розглядом таких справ, особливостей позовних вимог у таких справах, виходять за межі статті і становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 42. – Ст. 492.
3. Цивільний кодекс України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
4. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. – К. : Концерн «Видавничий дім Ін Юре», 2005. – 624 с.
5. Цивільний процес України / за ред. Ю.С. Червоного. – К., 2007. – 392 с.
6. Цивільний процес : [навчальний посібник] / за ред. Ю.В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2006. – 293 с.
7. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/6AF1EBA6DF621DEDCC2257CE60053FFC3>.
8. Рішення ВСУ у справі № 6-32цс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.advokat.org.ua/pravova-nformac-ya/sudova-praktika-advokatsk-zapiti-listi-zvernennja-v-dpov-d/postanova-vsu-pro-efektivn-sposobizahistu-v-d-12-06-13-6-32cs13.html>.
9. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09>.